

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Б. КЕБЕКОВА

„КУРМАНБЕК“ ЭПОСУНУН
ВАРИАНТТАРЫ

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН БАСМАСЫ
Фрунзе 1961

Кыргыз ССР Илимдер
Академиясынын
Редакциялык—Басма сөз
Советинин чечими
боюнча басылды.

Жооптуу редактор С. Закиров

КИРИШҮҮ

Ойрот-калмак кандарынын басып алуучулук согушуна каршы кыргыз элинин кылымдар бою өз эли-жеринин көз каранды эместигин коргоо үчүн жүргүзгөн күрөшү сыяктуу толкундуу күндөр, эстен кеткис элестүү учурлар ар бир элдин тарыхында орун алышы мүмкүн. Демек, ошол учурга карата болгон элдин мамилесин, көз карашын, оюн, үмүт-тилегин чагылыштырган оозеки адабиятты элдин күрөшүнөн, идеалынан ажыратып кароого болбойт. Ал эми оозеки адабияттын коомдун идеалынан четте тура албагандыгына Н. Г. Чернышевскийдин төмөнкү сөзүн көрсөтсөк, жетиштүү болот: «Не у всех младенчествующих народов есть прекрасная и богатая народная поэзия. Чем же обуславливается ее расцвет? Энергией народной жизни. Только там являлась богатая народная поэзия, где масса народа волновалась сильными и олагородными чувствами, где совершались силою народа великие события. Такими периодами жизни были у испанцев война с маврами, у сербов и греков война с турками, у малоруссов война с поляками»¹. Белгилүү окумуштуу-изилдөөчүлөр В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, А. К. Боровковдор XV—XVIII кылымдардын аралыгында ойрот-калмак кандарынын Орто Азия жана Казакстандын территориясын басып алышы казак, өзбек, кыргыз, кара-калпак сыяктуу элдердин оозеки адабиятына терең из калтырып кеткендигин белгилешкен. Жогорку Орто Азия жана Казакстандын территориясында жашаган элдердин бирдей тарыхый доорду баштарынан өткөрүшү алардын оозеки поэзиясында тарыхый шартты сүрөттөө, идеялык-мазмундук багыты жагынан бири-бирине үндөш поэмалардын пайда болушуна алып келген. Бул сыяктуу калмак кандарынын «күчөгөн» мезгили бир канча элдердин эпосторунда өз изин калты-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание соч. т. II, рецензия на «Песни русских народов» Н. Берга, 295-бет.

рышы таң каларлык иш эмес. Анткени бирдей тарыхый учурду өз башынан өткөргөн эл эртеби, кечпи өз көз карашында чагылыштырып, оозеки поэзияда Курманбек, Жаңыл, Табылды, Алпамыш, Камбар, Таргын сыяктуу элдик баатырларды жаратышы турмуштагы закондуу чындыктан келип чыккан. Элдин эркиндигин сактоодогу тарыхый бир учурдун энциклопедиясын берген, негизги идеялык мотиви жагынан бири-бири менен үндөшкөн бир эле «Алпамыш» эпосу өзбек, казак, каракалпак жана башка элдерде ар түрдүү вариантты түзгөн. «Эр Таргын», «Камбар баатыр» эпостору да ойрот-калмак басып алуучуларына каршы жүргүзгөн казак элинин баатырдык күрөшүнө арналган.

Бул тарыхтагы зор учур дүйнөдө теңдеши жок, эң көлөмдүү «Манас» эпосу сыяктуу трилогияны жаратууга жөндөмдүүлүгүн көрсөткөн кыргыз элинин оозеки поэзиясында орун албай калышы мүмкүн эмес эле. Кыргыз элинин баатырдык эпосторунун көпчүлүгүндө ушул мезгил чагылыштырылып, калмак кандарына каршы жүргүзгөн эркиндик күрөш даңазаланган. Бул тема «Манас» эпосунан тартып, «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» сыяктуу кыргыз элинин кенже эпосторунда кеңири берилген.

Биздин максат ушул эпостордун ичинен «Курманбек» эпосун изилдөө болгондуктан, аны жыйноо маселесине бир аз токтоло кетүүгө туура келет. 1923-жылы Каим Мифтаков 2500 саптан турган «Курманбек» эпосунун бир вариантын М. Мусулманкуловдон жазып алып, академиянын фондусуна тапшырат. 1933-жылы Калык Акиевден 5500 саптан турган эпостун экинчи варианты жазылып алынат. Г. Самарин «Киргизские эпические поэмы» деген кол жазмасында 1947-жылы Калык Акиевден эпостун жаңы варианты жазылгандыгы жөнүндө эскерет¹. Бирок К. Акиевден жазылып алынган вариант изилдөөчүнүн (Самариндин) айтуусуна караганда көп маселелер боюнча биринчи варианттан айырмаланса да, эл варианттын эч жерде жоктугуна байланыштуу кеңири пикирлер айтылбай келе жатат. Жогорку эки варианттан башка да 1958-жылы Тажик ССРинин Жерге-Тал районунда жашаган кыргыздардан 360 саптан турган эпостун үчүнчү варианты жазылып алынган². Бул эмгекчеде эпостун идеялык багытын, көркөмдүк өзгөчөлүгүн ачууда колдо болгон жогорку варианттарга таянабыз.

¹ Г. Самарин. «Киргизские эпические поэмы». Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 1909, том. I, 481-бет.

² Кыргыз Мамлекеттик Университетинин тил жана адабият факультетинин 1958-жылкы экспедициялык материалдарынан, дептер № 1.

Кенже эпосторду изилдөө жалпы эле биздин профессионалдык адабиятыбыз канчалык жаш болсо, адабият таануу илимибиз андан да жаш. Ошол себептүү кенже эпостор жөнүндө 1958-жылы Р. Кыдырбаева тарабынан жазылган «Саринжи-Бөкөй», С. Закиров тарабынан жазылган «Кожожаш» эпосунун монографиясынан башка атайын илимий жактан изилдеген эмгектер жок.

Жалпы эле кыргыз эпосторун изилдөө, ага туура баа берүү ишинде 1952-жылы «Манас» эпосунун элдиктүүлүгүн аныктоого карата өткөрүлгөн конференциянын зор ролун айтпай кетүүгө болбойт. 1956-жылы «Кыргыз кенже эпосторунун элдик тиги» жөнүндө өткөрүлгөн конференцияда кенже эпостор тууралуу Ж. Таштемиров, К. Рысалиев, Д. Сулаймановдор тарабынан негизинен туура пикирлер айтылды.

«Курманбек» эпосу 1924-жылы А. Токомбаев тарабынан Алма-Атадагы «Чолпон» журналына кара сөз формасында басылган¹. 1938-жылы К. Акиевдин варианты боюнча эпос жарыкка чыгат. 1957-жылы ошол эле вариант кайтадан басылып, С. Байходжоев тарабынан баш сөз жазылган. Ал эми К. Асадалиев «Кенже эпостордун элдиктигин» аныктоого карата өткөрүлгөн конференцияда «Курманбек жана Шырдакбек поэмаларынын версиялары жөнүндө» деген докладында эпостун идеялык, көркөмдүк өзгөчөлүгүн ачууда мааниси зор болгон маселелерди көтөргөн. Г. Самарин «Киргизские эпические поэмы» деген кол жазмасында эпостун эки варианты (К. Акиевдин, М. Мусулманкуловдун) жана К. Акиевден жазылган жаңы варианты жөнүндө сөз козгойт. Жогоркулардан башка 1944-жылы К. Жантөшев тарабынан жазылган «Курманбек» драмасына 1958-жылы Москвада өткөрүлгөн «Кыргыз искусствосунун жана адабиятынын» декадасында көрүүчүлөр тарабынан жогору баа берилген². С. Мусаев, Ж. Таштемировдор тарабынан түзүлгөн 8-класстын окуу китебинде эпостун идеялык багытын ачуу, образдарды анализдөө негизинен туура берилген. «Курманбек» эпосу жөнүндө айтылган пикирлер жогоркулар болуп саналат. Жогорку изилдөөлөрдүн бардыгына дээрлик тиешелүү бир жалпылык эпостун чыккан доорун жана идеялык багытын туура белгилешкенинде турат. Мисалы: С. Байходжоев «Курманбек» эпосуна жазган баш сөздө эпостун чыгышы жөнүндө: «Кыргыздардын калмактарга каршы жүргүзгөн баатырдык күрөшү тарыхта белгилүү. Эпостун алгачкы түзүлүшүнө да дал ушул шарттар себепчи болгондугу

¹ Мурун аңгеме катарында карап да жүрүшөт. Бирок, оригиналы менен таанышканда эпостун бир варианты гана экендиги байкалат.

² Евгений Симонов. «Советская Киргизия» газетасы, 1958-жыл. 26-октябрь («Правда» газетасынан алынган).

сезилет»¹ деген пикир айткан. Ал эми Г. Самарин жогорку көрсөтүлгөн эмгегинде: «Поэма «Курманбек» относится к числу памятников устного творчества, возникших в эпоху борьбы киргизских племен с агрессивной ойротско-джунгарских (калмыцких) ханов, в XVI—XVIII веках»² — деп жазат. Бул сыяктуу пикирлер адабиятчылардын эпостун чыккан доорун белгилөөдө бир жыйынтыкка келишин көрсөтөт.

Эпостун идеялык багытын ачууда да бардык изилдөөчүлөр бир жыйынтыкка келишкен. С. Байходжоев, Г. Самарин, К. Асаналиевдер «Курманбек» эпосунун негизги идеясы коргоо темасына арналгандыгын жогоруда аталган эмгектеринде туура белгилешкен. К. Асаналиевдин докладында, С. Байходжоевдин эпоско карата жазган баш сөзүндө К. Акиев менен Мусулманкуловдун версияларынын ортосундагы карама-каршылык далилдүү түрдө көрсөтүлгөн. Эки изилдөөчү эки башка стиль менен бир эле жыйынтыкка келгендигин көрөбүз. Эгер С. Байходжоев баш сөздө: «М. Мусулманкулов өзүнүн версиясында реалдуу турмуштун жагдайын ачууга татыксыз мифологиялык, диний, фантастикалык учурларга өтө басымдуу орун берет»³ деп жазса, К. Асаналиев: «Канчалык фактыны көп келтирген сайын биздин жыйынтыгыбыз бирөө гана: М. Мусулманкуловдун версиясында дин, үрп-адат катарында гана сүрөттөлбөстөн, поэманын башкы каарманы Курманбектин бүткүл иштерине шыктандыруучу күч катарында сүрөттөлөт»⁴ деп көрсөтөт. Жыйынтыктаганда негизинен «Курманбек» эпосу жөнүндөгү пикирлер туура жана өз орду менен айтылган. Ошондуктан, биздин изилдөө ишибизге азыр көптүр салымын киргизет го деп ойлойбуз. Ошону менен катар кээ бир изилдөөчүлөрдө айрым маселелер боюнча туура эмес талдоолор бар экендиги байкалгансыйт. Г. Самарин «Курманбек» эпосунун М. Мусулманкуловдон жазылган версиясы жөнүндө: «Винско-героическая линия поэмы у Молдобасана, по сравнению с К. Акиевым ослаблен вариант этого сказителя по своему содержанию относится поэмам новеллистического типа»⁵ — деп жазат.

Ал эми К. Асаналиев «Мусулманкуловдун версиясында со-

гуштук эпизоддор күчтүү сүрөттөлөт»¹ — деп көрсөткөн. Чындыгында, Г. Самарин тарабынан айтылган пикир туура эмес тей сезилет. Анткени — бир эпостун эки вариантын эки түргө киргизүү М. Мусулманкуловдун варианты менен таанышканда бул пикирдин далилсиз айтылгандыгын көрсөтөт. Поэмада автор (Самарин) көрсөткөн жомоктук-легендалык деталдардын көбүрөөк орун алышы² (бул Курманбектин төрөлүшүнө, балалык чагына таандык) биздин пикирибизче, поэманы социалдык-турмуштук эпоско караганда, баатырдык эпоско көбүрөөк жакындаша тургандыгын белгилейт.

Ал эми поэмада согуштук эпизоддордун күчтүү сүрөттөлүшү жөнүндөгү К. Асаналиевдин пикирин толук кубаттоого болот. Себеби, Мусулманкуловдун версиясында «Уруш талаасы», «Калмактар менен урушуу» деген темачалар коюлуп, согуштук эпизод күчтүү сүрөттөлөт. Тескерисинче, К. Акиевдин версиясында М. Мусулманкуловдун версиясына караганда баатырдык тема көбүрөөк турмушка реалдуу сүрөттөөсү менен жакындашат. Курманбек К. Акиевдин версиясында жөнөкөй (кадимки) адамдар сыяктуу эле төрөлүшү чоңоюшу да кадимки адамдык касиетке ээ. Курманбек да башка турмуштагы адамдар сыяктуу эле өлөт, жеңилишке учурайт. Ал эми автор кайсы негизге таянып, М. Мусулманкуловдун вариантын социалдык-турмуштук поэмага жакындаштыргандыгы белгисиз. М. Мусулманкуловдун вариантында Курманбектин төрөлүшү да бөлөкчө, каармандын чоңоюшу да фантазиялык сүрөттөөлөргө бай. Канышай да адамдын кызы эмес, перинин кызы, Курманбектин кылычына да бөлөкчө ооа берилет ж. б. фантазиянын элементтери көбүрөөк орун алган.

Мына ушулардын негизинде «Курманбек» эпосунун эки айтуучудан жазылган варианттары Г. Самарин көрсөткөн сыяктуу бирөө баатырдык, экинчиси новеллалык эпос болбостон, анын тескерисинче, экөөндө тең бирдей эле баатырдык жана сүйүү темасы орун алып, баатырдык тема үстөмдүк кыла тургандыгын белгилейбиз. Эмки сөз, ушул темалар айтуучулар тарабынан кандайча ишке ашкандыгы жөнүндө болуу керек.

¹ Жогоркудан, караңыз, инв. № 171, 35-бет.

² Академиянын фондулук материалдарынан, инв. № 1909, том I, 523-бет.

¹ Байходжоев. «Курманбек» эпосунун баш сөзү. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1957-жыл, 3-бет.

² Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 1909, том I, 482-бет.

³ «Курманбек» эпосунун баш сөзү, 1957-жыл, 3-бет.

⁴ К. Асаналиев. «Курманбек» жана «Шырдакбек» поэмаларынын версиялары жөнүндө», Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу инв. № 171, 33-бет.

⁵ Академиянын кол жазма фондусунан, инв. № 1909, том I, 523-бет.

«КУРМАНБЕК» ЭПОСУНУН ИДЕЯЛЫК-МАЗМУНДУК БАГЫТЫ

Кыргыз элинин «Курманбек», «Эр Табылды» жана башка эпостору калмак кандарынын басып алуучулук согушу, ага каршы кыргыз элинин баатырдык күрөшү сыяктуу эки—үч кылымга гана тиешелүү окуяны сүрөттөнү алдына максат кылып койбойт. Анткени жогорку эпостордун баштапкы пайда болушуна кандайдыр бир шарт себепчи болгон болсо да, алар кылымдар бою доордон-доорго, ооздон-оозго өтүп, өзгөртүүлөргө учураган. Эпостун мындай болуп жаралышынын бир өзгөчөлүгү ар бир айтуучунун нукура талантына, жеке көз карашына, анын кайсы шарт, кандай чөйрөдө айтылышына жараша өзгөрүп тургандыгына байланыштуу болуу керек. Ошондуктан эпосторду бир кылымдын, бир доордун гана продуктусу катарында кароого болбойт.

Анын өзгөргүчтүгүнө бир эле поэманын бир канча вариантынын эл арасында жашашы далил боло алат. «Курманбек» поэмасынын да жогору жакта эскерткендей үч варианты бар 1923-жылы К. Мифтаков тарабынан М. Мусулманкуловдон жазылып алынган вариант 1927-жылы басмадан басылып чыккан болсо да, анда эл тарабынан кубатталган идеянын бурмаланышынын натыйжасында кеңири эл арасына тарап кете алган эмес. Али да алгачкы формасында Академиянын фондусунда сакталууда. Ушул аралыкта К. Акиевдин варианты боюнча поэма эки жолу басылып чыкты (1938, 1956 ж.). Ошонун ичинде бир топ композициялык, көркөмдүк жагынан жакшыртылды. Бирок элдик мотив, элдик идея бурмаланбастан таза сакталышы менен бизге баалуу.

Жерге-талдык кыргыздардан жазылып алынган эпостун варианты өзүнүн территориялык обочолугуна байланыштуу өзгөчөлүккө ээ. Бизге жерге-талдык кыргыздар кыргыздардын негизги топтоштурулган борбору болгон Кыргызстандан административдик бөлүнүү жагынан гана эмес, маданий байла

нышы боюнча да обочолонуп турат. Мына ушуга карабастан, Кыргызстандын түндүк, түштүгүндө басымдуу айтылуучу «Кожожаш», «Кулмырза менен Аксаткын» сыяктуу поэмалар бул райондо да кезигет. Демек мындан качандыр бир убакта булардын Кыргызстандагы жашаган кыргыздар менен байланышы күчтүү болгон, ал эмес, ойрот-калмак кандарынын согушу сыяктуу тарыхый бирдей зор толкунданууну баштарынан өткөрүшү да мүмкүн деген пикир туулат. Элдик идеяны окуучуларга бул, же тиги даражада жеткирүүдө айтуучунун ролу зор экендиги айрым бир эпизоддорду сүрөттөөдө байкалат. Мисал катарында Курманбектин жарадар болуп жаткан кезиндеги Аккандын жардам көрсөтүүсүн алууга болот. Бул эпизоддун үч вариантта тең орун алышы поэманын мазмундук өзөгүндө алгачкылыгынын далили боло алат. Бирок, бул эпизоддун сырткы көрүнүшү окшош болгону менен ар бир варианты айтуучунун талантына карата чечилген. К. Акиевдин варианты боюнча, Аккандын Курманбек өлгөнү жатканда жолдоштук милдетин акташы, анын эли-жеринин, үй-бүлөсүнүн камын көрүшү поэманын ички өзөгүнөн келип чыгат.

Окуянын башталышында эле Курманбек менен Аккандын ортосундагы достук эки элдин кызыкчылыгынан, бир туугандык тилектештигинен келип чыккандыгы белгиленет. Курманбек бир канча коңшулаш кандардын ичинен бүлүндүрбөй асырап, өз элин жакшы баккандыгы үчүн Аккан менен достошот. Ал эми Аккан болсо, «карчылдашар жоо болсо, жолдош болор, эли-жеримдин тынччылыгын сактоого көмөк көрсөтөт» деген ойдо Курманбекке жакындашат. Ошондуктан, эки элдин алыш—беришинен, мамилесинен келип чыккан достукка караганда, эки элдин бир тилектештигинен келип чыккан Курманбек менен Аккандын достугу даңктуу жана ардактуу экендиги Курманбектин жарадар болуу эпизодунда толук ачылат. Бул вариант боюнча, Аккан менен Курманбектин ортосундагы терең жолдоштук мамилени белгилөө менен баатырдын эли-жерине, үй-бүлөсүнө карата болгон назик сүйүүсү тереңдетилет. Ал айрыкча Курманбектин өлөр алдында эли-жери, үй-бүлөсү жөнүндө тынчсыздануусунан көрүнөт. Ал эми башка эки вариантта достук темасы үстүртөдөн чечилет. Эки вариантта тең Акканды Курманбектин жарадар болушунда гана бир кезиктиребиз. Ага чейин ал экөөнүн достугу жөнүндө эскертилбейт. Бирок, жогорку кемчиликтерине карабастан, ушул эпизодду сүрөттөө боюнча Каландаровдун варианты К. Акиевдики менен окшошот. Бул вариант боюнча Курманбектин образынын ар тарабынан терең ачылбагандыгы эпостун толук эместигине, айрым көрүнүштөрдүн кыскартылгандыгына байланыштуу болуу керек.

Мында бир кызык көрүнүш Кыргызстандагы кыргыздардан жерге-талдыктар обочо жашаганына, же бул вариантын К. Акиев менен тааныр байланышы жок адам тарабынан айтылышына карабастан, айрым бир К. Акиевдин вариантына окшош куплеттер учурайт. Мисалы, К. Акиевдин варианты боюнча өлүм алдында жаткан досунун көңүлдүн көтөрүү максатында Аккан Курманбекке мындай деп кайрылат:

«Кызыл жорго тайымды
Минбейсиңби, жан досум?
Кызыл кымкап шайымды
Кийбейсиңби, жан досум?!»

Анда Курманбек досунун мындай адамкерчилигине ыраазы болуп, көңүлү толуп, бирок өзүнүн алсыздыгын билдирип мындай дейт:

«Кызыл жорго тайымды
Мине турган алым жок,
Кызыл кымкап шайымды
Кийерге бүтүн далым жок.
Кызыл памил чайымды
Иче турган чагым жок?»²

Ушул эле ыр саптары Каландаровдун варианты боюнча мындай берилген:

«Кызыл жорго атымды,
Сен ям минсин деп келдим,
Кызыл торко тонумду
Сен ям кийсин деп келдим.
Кара кыркмач чайымды
Сен ям ичсин деп келдим»³.
«Айланайын, жан досум,
Кызыл жорго атыңды
Мине албаймын, жан досум
Кашкардын кыркма чайыңы
Иче албаймын, жан досум»⁴.

Мына мындай окшош куплеттердин учурашын эмне менен түшүндүрүүгө болот? Балким, М. Каландаров К. Акиевди билбес чыгар же, тескерисинче, китеп аркылуу үйрөнүп алышы да мүмкүн. Ушундай эле К. Акиевге да башка айтуучулардын таасиринин тийиши шексиз. Демек, поэманын алгачкы пайда болушу кандайдыр бир айтуучуга тиешелүү болуу керек. Бара-бара поэма ооздон-оозго өтүп, айрымдары өзгөрүлсө, айрымдары кошумчаланган. Натыйжада канчалык өзгөр-

түүлөргө учуратылгандыгына карабастан, поэманын алгачкы мазмундук линиясы сакталган.

Ал эми анын айрым күчтүү сүрөттөлүнгөн жерлери «туруктуу» ырларга айланып, айтуучудан — айтуучуга, чөйрөдөн — чөйрөгө өтүүнүн натыйжасында говордук өзгөчөлүктөргө учураса да, анын негизги оттенкасы алгачкы нускасында эл арасында жашай берген. Жогорку куплеттерди салыштырсак «кыркма» «ям» сыяктуу ошол элдин говордук өзгөчөлүгүн белгилеген айырмачылыктар учурайт. К. Акиевдин вариантында учураган «памил чай» деген сөз. М. Каландаровдун вариантында Жерге-Тал районунда жашаган кыргыздардын тил өзгөчөлөгүнө ылайыкташып, «кыркма чай» болуп өзгөрүп кеткен. «Кызыл жорго ат», «кызыл торко тон» сыяктуу сөздөр К. Акиевдин вариантында колдонулган «кызыл жорго тай», «кызыл кымкап шайы» сыяктуу сөздөрдүн бир эквивалентин түзгөн.

М. Каландаровдун варианты поэманын идеялык багытын ачууда К. Акиевдикине көбүрөөк жакындашат. Жогорку варианттардан М. Мусулманкуловдун варианты биринчи иретте диний түшүнүктөрдүн ошол кездеги элдин дүйнөгө карата болгон көз карашын, үрп адатын белгилөө үчүн гана колдонулбастан, поэманын башкы каарманы Курманбектин бүткүл иштерине шыктандыруучу күч катарында кирип¹ кеткендиги өзгөчө «кереметке» негизделген бул фантазиялык, мифтик учурлар диндик көз караштар менен байланышкандыгы² менен айырмаланат. Бул сыяктуу диний жаралгалардын поэмага өзгөчө катарында кирип кетиши акындын жеке көз карашында диндин күчтүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Айрым учурда бир деталдын экинчи бир версияда түшүп калышы, же бир эпизодго эки айтуучу тарабынан эки башка баа берилиши турмуштагы боло турган көрүнүш. Анткени поэманы айтууда айтуучунун нукура таланты да жана анын жеке көз карашы да чоң роль ойной тургандыгын эскерткенбиз. Айтуучунун жеке көз карашынын поэмага чагылышы М. Мусулманкуловдон жазылып алынган поэмалардын варианттарынан ачык көрүүгө болот. «Жаныш-Байыш», «Курманбек» сыяктуу поэмаларга диний жөрөлгөлөрдүн кирип кетиши, элдик таза идеянын бурмаланышы көбүнчө М. Мусулманкуловдун жеке көз карашында диндин күчтүүлүгүнө байланыштуу болуу керек. Анткени «Курманбек» эпосунун алгачкы пайда болгон учуру калмак хандарынын басып алуучулук согушуна тиешелүү экендигин үч вариантта тең бир мазмундук линиянын сакталышы далилдеп

¹ «Курманбек» Фрунзе, 1957-жыл, 125-бет.

² Жогоркудан караңыз. 126-бет.

³ Университеттин материалдарынан, № 1 дептер, 13-бет.

⁴ Жогоркудан караңыз 13-бет.

¹ С. Байходжоев, «Курманбек» эпосунун баш сөзү, 3-бет.

² К. Асаналиев, «Курманбек» жана «Шырдакбек» поэмаларынын версиялары жөнүндө» инв. № 171-бет, 33-бет.

турат. Поэmanın алгачкы пайда болуш учурунда кыргыз элинде ислам дини үстөмдүк кылган эмес. Тескерисинче кыргыздар ойротторго каршы эчен жолу көтөрүлүш чыгарып, тынымсыз күрөш жүргүзүп турушкан. Поэmanın алгачкы пайда болушунда диний жөрөлгөлөрдүн кеңири орун алышы да мүмкүн эмес эле. Жогорку тарыхый фактыларга караганда М. Мусулманкуловдун версиясына дин атайлап гана кийин киргизилгендей сезилет. Ырас, поэмада адам коомунун алгачкы баскычына таандык Курманбектин кайберенден төрөлүп, перинин кызына үйлөнүшү сыяктуу эпизоддор да бар. Бирок булар Курманбектин кыймыл-аракетинде «сырткы» күчтүн таасирин белгилөө үчүн атайылап киргизилгендей мүнөзгө өткөн. Ага далил, XIXкылымда кыргыз эли Кокон кандыгынын кол алдында турган мезгилде «Кокон кандары кыргыз элинде өз бийлигин чыңдоонун куралы катарында ислам динин кеңири пайдаланышкан».¹ Демек, поэмада диндик жөрөлгөлөрдүн кеңири орун алышы да кийинки гана мезгилге таандык болуу керек.

Акындын жекече көз карашында диндин күчтүүлүгү версиянын ар бир эпизодунан көрүнөт. Поэмада Курманбек ар бир кадамында өзүнүн эң жакын жолдошу, жардамчысы катарында «жогорку» күчкө кайрылып сыйынат. «Ак боз бээ сойдуруп, даш казанга салдырып, «жогорку» күчкө тобо-топук кылгандыгы поэmanın бир эмес, бир канча жеринен учурайт. Поэmanın аягында акындын өз көз карашы чатырталыптыр:

«Окуп балдар угунар,
Дуба кылып турунар».

— деп поэма аяктайт. Поэмада дагы бир көзгө уруна турган учур ислам дининин эң маанилүү эрежелери болуп эсептелген «тагдырга баш ийүү» даңазаланат.

М. Мусулманкуловдун вариантында мифологиялык, фантастикалык элементтердин көбүрөөк орун алышы, анын диний жөрөлгөлөр менен чаташтырылып, диндин поэмага негизги өзөк катарында кирип кетиши, турмуштун бул же тигил көрүнүшүнүн реалдуу белгисин ачпайт. Сүрөттөлгөн окуялардын объективдүү себептеринин мотивировкаланбашынын натыйжасында поэmanın сюжеттик өзөгүнөн, ички логикасынан келип чыкпагандай эпизоддорго жол берген. Бул белгилүү даражада поэmanın композициялык бирдигин бошондотуп, анын идеялык багытынын ачылышына терс таасир тийгизген.

Диндик жөрөлгөлөрдүн поэмада кеңири орун албагындыгына караганда Каландаров менен Акиевдин варианттарында

¹ Кыргызстандын тарыхы, Фрунзе, 1957-жыл, том 1, 217-бет.

поэmanın алгачкы формасы көбүрөөк сакталганбы деген ой туулат. К. Акиевдин вариантында киргизилген айрым диний сөздөр поэmanın негизги мазмундук өзөгүнө жардамчы, жөн гана элдин көз карашын белгилөө үчүн колдонулгандыгына поэмадагы айрым:

«Кудай буюрса Бакбурдун
Кызын алам мен барып» деген

сыяктуу ыр саптарынын учуратылышы далил болот. Мында Курманбектин «кудайдын» жардамына анчалык баа бербегендиги анын кыймыл-аракетинен байкалат. Ал максатына жетүүдө кудайдын буйругун күтүп отурбайт. Өз жолундагы эчен кыйынчылыктарды ички-тышкы карама-каршылыктарды жеңүү менен өз максатына жетет. Бул сыяктуу сөздөр бул поэмада элдин жакшылык тилегин, жеңишке умтулуусун белгилөө үчүн гана колдонулат. Жогорку мисалдар бул вариантта диндик жөрөлгөлөр поэмага өзөк катарында кирип кете албагандыгын көрсөтөт.

К. Акиевдин варианты көркөмдүк жагынан бир топ жакшыртылып, кээ бир эпизоддор кеңири сүрөттөлсө да, ал поэmanın мазмундук линиясынан четке чыкпайт.

Жогорку варианттар мазмундук түзүлүшү боюнча бири-биринен көп айырмалана бербейт. Баарында тең эле поэmanın негизги мазмундук өзөгүн баатырдык—эл коргоо темасы түзөт да, Курманбектин калмак кандарына каршы согушу, анын баатырлык кыймыл-аракети даңазаланат. Сүйүү темасы негизги теманын жүзөгө ашышына жардам көрсөтүп, ага толуктоо киргизип турат. Бирок, бул мазмундук бир линиянын сакталышы сырткы гана окшоштук. Ал эми талдап карай турган болсок, бул, же тигил көрүнүшкө эки вариантта эки башкача мүнөздөмө берилет. Бир вариантта орун алган деталь экинчисинде орун албайт. Бир көрүнүш бирөөндө күчтүү каармандын ички переживаниясын ачуу, анын сырткы чөйрөгө кылган мамилесин аныктоо аркылуу ачылса, экинчисинде аз орун берилген, же болбосо, бул же, тигил окуянын өтүш орду алмаштырылган, же бирөөндө каарман өлсө, экинчисинде тириүү калат.

Бул сыяктуу майда деталдык айырмачылыктардын орун алышы белгилүү бир идеянын ишке ашышына көмөкчү болгондой. К. Акиевдин вариантында курч конфликт эки линияда жүрөт. Биринчиден, Курманбек чет элдик басып алуучуларга каршы күрөшсө, экинчиден, ички феодал төбөлдөрүнүн өкүлдөрүнө каршы келишпес күрөш ачат. Анын ички душмандарга каршы келишпес күрөшү атасы — Тейитбек менен болгон мамиленин курчушунда ишке ашат.

М. Мусулманкуловдун, М. Каландаровдун варианттары боюнча күрөш жалаң гана тышкы душмандар (калмактар) менен жүрөт. Ал эми ички карама-каршылык эки вариантта тең Тейитбектин баласына атын бербей, өз элине карасанатайлык кылышы, Курманбектин жеңилиши менен аяктаса да, күрөш К. Акиевдин вариантындагыдай күрч мүнөзгө көтөрүлө алган эмес. Жогорку варианттар боюнча Тейитбектин баласына ат бербей коюшу окуянын жүрүшүндө даярдалбайт. Натыйжада, эпосто Тейитбекти өз баласына ат бербей, элине чыккынчылык кылган каарман катарында ашкерелөө угуучуларга анчалык жетпейт.

Ал эми К. Акиевдин, М. Мусулманкуловдун варианттары боюнча поэма Курманбектин жарык дүйнөгө жаралышын баяндоо менен башталат. Бирок, окуянын башталышы бирдей болгон менен ал эки линияда өнүгөт. К. Акиевдин варианты боюнча, окуянын өнүгүшү реалисттик себептер менен айкалышып, турмуштук карама-каршылыктар менен чиеленишет. Поэмада композициялык бирдик сакталып, ар бир кыймылдын себеби мотивировкаланат. Бир окуянын башталышында экинчи бир окуя себеп болот. Бир окуя менен экинчи окуянын тыгыз бирдигин сактоо максатында кара сөз формасындагы түшүндүрүүлөр колдонулат. Мындай композициялык тыгыз бирдиктин сакталышы элдик идеянын бузулбастан таза түрүндө берилишине кыйыр түрүндө болсо да өз таасирин тийгизген.

Ар бир коомдук шарт өз идеянын турмушка ашыруучу тайманбас баатыр адамдардын жашашын талап кылат.

Кыргыз элинин чет элдик басыл алуучуларга каршы укмуштуудай баатырлыктын, шамдагайлыктын үлгүсүн көрсөтүп, кылымдар бою күрөш жүргүзүп турган мезгилинде ошол элдин көз каранды эместигин коргоочу Курманбек сыяктуу тайманбас баатырдын болгондугу чындык. Бул турмуштук закондуулук К. Акиевдин вариантында четтетилген эмес. Курманбек Тейитбек кандын байбичеси Сулайкадан төрөлөт. Бала «кыргыз менен кыпчактар калмактардан көп кордук көргөн»¹ учурда төрөлгөндүктөн, Курманбек деген ат бир керекке жарар бекен, эл үчүн, жер үчүн жанын да курман кылуудан коркпогон тайманбас баатыр, эр жүрөк, элдин калканчы боло алар деген тилекти билдирип турат. Анын чоңоюп өсүшүндө адамды тамшантып, таң калдыра турган эч кандай деле укмуштуудай касиет сезилбейт. Ал бар болгону «ойноп жүрүп ар кайсы балдар менен күрөшсө, кол учуна келгенин койбойт». Бала кичине кезинен баштап эле эр жүрөктүүлүк, тайманбастык белгилери менен обочолонго баштайт.

¹ «Курманбек». Фрунзе Кыргызмамбас. 1957-жыл, 9-бет.

Бирок, ал табигый баатырлыгын, күчүүлүгүн «акылга» баш ийдирип, ат жалын тартып мине баштагандан баштап, кыргыз, кыпчак элинин тагдыры жөнүндө тынчсызданып, элден кырк жигит курайт. Анын кырк жигит курашы жөн гана шаан-шөкөттү эңсеп, кан баласынын эсиргендигиндей эмес. Курманбектин элинин келечегин ойлогондугу, анын көз каранды эместиги үчүн жүргүзгөн күрөшү андан кийинки окуянын өнүгүшүндө акталат.

Курманбек өз элинен кырк жигит курап, «кор болгон кыргыз, кыпчактын калмактардан өчүн, кеткен кегин аламын, калмактарга барамын» — деп, калмак кандарына каршы күрөшкө аттанат. Бул вариантта анын согушунун максаты окуянын башталышында эле ачык көрүнөт. Курманбек поэманын башында эле кыргыз элинин өткөндөгү жазыксыз аккан каны, кайгы зары үчүн башын өлүмгө байлап, «уйкудан безген» элдин камкорчусу, калканычы катарында сүрөттөлөт. Ал атак, даңк, байлык, бийлик үчүн күрөшпөстөн, биринчиден, кор болгон кыргыз, кыпчактын калмактардан өчүн, кеткен кегин аламын» — деп кыргыз элинин өткөн кегин, кайгы-зары үчүн күрөшүүгө аттанса, экинчиден, кыргыз элинин көз каранды эместигин биротоло камсыз кылуу, аларды оор салымдардан куткаруу үчүн күрөшөт. Анткени поэмада:

«Корун калмак барында,
Экез баатыр жанында,
Кыргыз менен кыпчакты
Кыргын кылып бир чапты.
Алым берип тынч жатты»¹. — деген

сыяктуу саптардын учуратылышы ошол кезде да кыргыз эли калмактарга алым төлөп тургандыгын белгилейт.

Курманбектин калмактарга каршы күрөшүнүн элдин көз каранды эместиги менен байланыштырылышы поэманын элдик жагын тереңдетет. Поэманын:

«Жалындуу эрдин белгиси
Жалтанбай тосот жоо бетин,
Касташкан душман көп экен,
Калкалайлык эл четин»².

деген Курманбектин кырк жигитке кайрылуусу менен башталышы андагы окуялардын өнүгүшүнө өзөк катарында роль ойнойт. Курманбек окуянын башталышында эле жанындагы кырк жигитке алдынан жолун чалар жолдошу, учса канаты,

¹ «Курманбек», 1957-жыл, 19-бет.

² «Курманбек», 1957-жыл, 9-бет.

консо куйругу катарында кайрылат. Анын кенешин кырк жигит кабагын ачып шаттанып угат. Алардын колдоосуна ээ болгон Курманбек көңүлү көтөрүлүп, калмактарды көздөй жөнөйт.

М. Мусулманкуловдун варианты боюнча, Курманбектин дүйнөгө келишинде адам баласынын коомунун алгачкы баскычына мүнөздүү болгон тотемдик түшүнүктөрдүн издери сезилгенсипт. Албетте, мында таң каларлык эч нерсе жок. Анткени, эл өзүнүн сүйгөн каарманын «касиеттүү» кайберендин тукуму катарында баалашы да мүмкүн. Сөз ошол каармандын төрөлүшүндөгү «касиеттүүлүк» анын бүткүл кыймылына өзгөчө боек бергендиги жөнүндө бара жатат. Бул вариантта Курманбекти Молотия шаарындагы Мадалкан падышанын байбичеси кийик эмизип турган жеринен ажырагып, үйүнө алып келип, атын Курманбек койгузат. Каармандын төрөлүшүнө өзгөчө «касиеттин» топтоштурулушу поэмадагы «Балалык чагы» деген темачада толукталат. Ал жарык дүйнөгө кандай жеңил жаралса, анын чоңоюшу ошондой өтө тездик, «касиеттүүлүк» менен өтөт. Биринде бирге кол берсе, жашы төрткө чыкканда, чалдардан насаат сурайт; бешке чыкканда бектерден даам сызат; тогузга чыкканда топ жыйынды бийлеп, он бирге келгенде көзгө аткан мерген болгон¹. Курманбек он үчкө чыкканда:

Сокуга салып калмакты
Арпадай кылып күйшөй²

баштайт. Жыйынтыктап айтканда, «керемет» менен жарык дүйнөгө жаралган каарман күн, ай санап өсөт. Бул сыяктуу каармандын жеңилбестигин, баатырлыгын белгилеген фантазиянын эң сонун үлгүлөрү өзүнүн таза формасында жүзөгө ашпайт. Поэмада:

«Асылды күндө калмакка,
Талпырды өзүн арбакка»³

сыяктуу ыр саптарынын орун алышы менен Курманбектин жеңилбестиги, каармандыгы табигый нерсе эмес, аны «жогорку» жактан колдойт деген сыяктуу бүдөмүк идеянын пайда болушу версиянын башталышында эле фантазиянын диний түшүнүктөр менен чатыштырылып жиберилгендигин көрсөтөт.

¹ М. Мусулманкулов. «Эр Курманбек». Академиянын фондулук материалдарынан, инв. № 785, 2-бет.

² Жогоркудан караңыз, 3-бет.

³ Жогоркудан караңыз, 3-бет.

Бул вариант боюнча кырк жигит пассивдүү гана байкоочунун ролун аткарып калган. М. Мусулманкуловдун вариантында К. Акиевдин вариантындагыдай адамды толкундатуучу Курманбектин кырк жигитке кайрылуусу аркылуу каармандын канчалык элдин күчүн баалай тургандыгын далилдөөчү көрүнүш жок.

М. Мусулманкуловдун версиясы боюнча он үчүнөн кийин «күчөгөн» Курманбек «калмакты көздөй бармакка, казатты бир күн салмакка»¹ «ойлонуп» калат. Анын калмактарга каршы согуш ачуусуна эч кандай деле зарылчылыгы жок. Ал жөн гана ээликкендиктен, максатсыздыктан калмактарга асылып, аларды бурулта кууп, далайын зыянга учуратат. Анын согушунун басып алуучулук адилетсиз күрөш экендигине варианттагы «Телтору ат минип көйкөлүп, жөн эле жүргөн кишиге өзү барып сөйкөнүп»² деген сыяктуу ыр саптары ачык далил болот.

Жогорку темачаларда бүдөмүк айтылган идея бул версия боюнча «Калмактардын Курманбекти кан кылып алууга даярданганы» деген темачада тереңдетилет. Курманбектин, бийиктиги сексен кез, калыңдыгы сегиз кез келген коргонду кырк күндүн ичинде бүтүр» деп, буйрук бериши калмак элине бүлүнчүлүк түшүрөт. Албетте, коргонду куруунун кыйынчылыктары көбүнчө кол өнөрчүлөрүнүн мойнуна түшкөндүгүн анчалык ачык болбосо да, поэмадагы:

«Башчы болгон чоң Корун,
Тил албаса, сабаткан»³

же:

«Каны жерге чачылат,
30 балбан төрт күндө,
Араң зорго ачылат»⁴

деген сыяктуу ыр саптарынан көрүүгө болот. Курманбектин согушу жалпы калмак элинин тынчын алат. Жандын баары коркуп, канча киши келер экен деп тынчсызданышат.⁵ Ошентип, жүз күндө коргон бүтөт, анын ойлогону жүзөөгө ашып, Курманбекке кабар беришет. Мындан аркы окуя да ушул линияда өнүгөт: Курманбек адилетсиздик менен калмактын территориясын басып кирет. Натыйжада бул версияда элдин оюн, тилегин, максатын күрөшүн белгилөөчү идея күүгүмдөйт. Ал

¹ М. Мусулманкулов «Эр Курманбек» Академиянын фондулук материалдарынан инв. 785, 4-бет.

² Жогоркудан караңыз, 7-бет.

³ Жогоркудан караңыз, 7-бет.

⁴ Жогоркудан караңыз, 7-бет.

⁵ М. Мусулманкулов. «Эр Курманбек» инв. 785, 7-бет.

гана эмес, анда качандыр бир убакта поэманын жаралышына себепчи болгон тарыхый чындык да бурмаланган.

Бизге белгилүү кыргыз эли ойрот-калмактарга каршы эч качан басып алуучулук мүнөздөгү согуш жүргүзгөн эмес, тескерисинче, XIV кылымдын аяк ченинде (1399-жылы) батыш Моңголияда түзүлгөн¹ Жунгария мамлекетинин феодалдары XV кылымда Кыргызстандын территориясын басып кирип, XVIII кылымга чейин кыргыздар алардын кол алдында болуп келген. Жунгарлар кыргыздардын жайыттарын ээлеп алып, аларды конуштарынан айдап чыгып, жайыттуу жакшы жерлер жунгардык феодалдардын колуна өткөн². Жунгар феодалдарынын, айрыкча, 1683—1685-жылдарда активдүү аракеттеринин натыйжасында кыргыздар бир канчалык кыргызга учураган. Бирок да эр жүрөк кыргыз элинин күрөшү кылымдар бою созулуп, жунгариялык феодалдар кыргыздарды толук багынтып, алардын жерин бүт ээлей алган эмес³.

Бир канча жолу көтөрүлүш да чыгарышкан. Ошол учурдагы кыргыздардын күрөшүн кытай автору Чунь Юань жакшы белгилеген: «Согушта эр жүрөк, алар кедей болсо да каарман келишет, керек болсо, жанын да аябайт»⁴. Бул сыяктуу тарыхый фактылар кыргыз элинин жунгарларга каршы күрөшү эч качан басып алуучулук позицияда болгон эместигинин далили болуп эсептелет.

Ал эми Мусулманкуловдун версиясы боюнча кыргыз эли ойротторго каршы адилетсиз басып алуучулук согуш жүргүзгөндөй болуп сүрөттөлүшү, тарыхый жагынан болгон бурмалоолор белгилүү даражада поэмада элдик идеянын ачылышына күңүрт боёк берген. В. Я. Пропп «Русский героический эпос» аттуу эмгегинде эпостун бир өзгөчөлүгү катарында анын бардык өсүш этаптарында жүргүзүлгөн күрөш каармандардын жеке өзүнүн керт башынын кызыкчылыгы үчүн тар, тайкы максатта жүргүзүлбөстөн, ошол кылымдагы элдин жогорку идеалы үчүн жүргүзүлүшүн белгилейт⁵. Ал эми XIV—XVIII кылымдарда ошол учурдун эң жогорку идеалы чет элдик баскынчыларды Кыргызстандын территориясынан кууп чыгуу, кыргыз элинин улуттук көз каранды эместигин сактоо болуп эсептелет. Демек, «Курманбек» поэмасында да ушул идея жектөөчү багыттын милдетин аткарышы керек.

М. Мусулманкуловдун версиясынан баатырдык эпостордун ушул өзгөчөлүгү көрүнбөйт. Версиянын башынан аягына чей-

¹ Кыргызстандын тарыхы 1957 ж. том I, 187-бет.

² Жогоркудан караңыз, том I, 201-бет.

³ Жогоркудан караңыз, том I, 201-бет.

⁴ Кыргызстандын тарыхы, Кыргызмамбас, Фрунзе, 1958-жыл, том I, 201-бет.

⁵ В. Я. Пропп. Русский героический эпос, Москва, 1958-ж. 6-бет.

ин Курманбек атак, данк, бийлик, өз башынын кызыкчылыгы үчүн күрөшкөндөй болуп калган. Версияда бул сыяктуу элдик идеянын терс жакка бурмаланышы, биринчиден, айтуучунун жеке көз карашына байланышса, экинчиден, поэма өзү жаралып чыккан чөйрөдөн, шарттан алыс кете алган эмес.

М. Мусулманкуловдун версиясы боюнча согуштун максаты каармандын өз сөзү менен айтканда «калмакты тамам билүү, алтындуу үйгө кирүү» болуп эсептелет. Мына ушул бөлүмдөн тартып, Курманбектин динге болгон мамилеси ачыгыраак көрүнө баштайт. Курманбек жакын жолдошу, бирден бир жардамчысы катарында калмактарга жөнөгөндө шаан-шөкөт менен молдосун ээрчиге жөнөйт. Калмакка келип кан болгон Курманбек:

«Азиреттин жолуна,
Ак боз бээ сойдуруп!»¹

алланын жолуна курмандык чалат да, бирден бир «максатка» жетишинин себеби алда таала кудуреттин буйругу деп эсептейт.

Эгерде К. Акиевдин версиясы боюнча элдин күчү биринчи катарга коюлуп, элдин өкүлү катарында Курманбек кырк жигитке аны жеңишке жеткирүүчү жардамчы жолдошу катарында кайрылса, М. Мусулманкуловдун версиясы боюнча элдин өкүлү катарында поэмадан орун алган кырк жигит экинчи катарга түшүрүлгөн. Бул версия боюнча Курманбектин кырк жигиттин бар, жок экендиги да оюна келбейт. Тескерисинче, Курманбек «касиеттүү» кайберендин баласы болгондон кийин, аны, «арбак» колдойт, анда адамга көрүнбөй турган күч топтоштурулган деген сыяктуу идеянын орун алышы «Урушка барганы» аттуу темачадан ачык байкалат.

«Кан Курманбек асылы,
Кайыптан бүткөн насылын»²

Курманбек «алтын кемер чалынып» согушка кирет. Андан кийин артындагы кырк жигиттин «арбагына жалынып» согушка кирип бара жаткандыгы сүрөттөлөт. Курманбектин кайыптан пайда болушу анын бардык баатырдык кыймылына боёк берет.

К. Акиевдин версиясында Курманбек Мусулманкуловдун версиясындай алтын, күмүш, акча, атак-данк, бийлик үчүн күрөшпөстөн, адилеттүү өз элинин эркиндигин коргоо үчүн күрөш жүргүзгөндүгү анын согуштагы ар бир көрүнүштөргө

¹ М. Мусулманкулов. «Эр Курманбек», Академиянын кол жазма түрүндөгү фондулук материалдарынан, инв. № 785, 19-бет.

² Академиянын фондулук материалдарынан, инв. № 785, 4-бет.

кылган мамилесинен ачык көрүнүп турат. Эгерде М. Мусулманкуловдун версиясы боюнча, Курманбек узундугу сексен кез, туурасы сегиз кез коргон курууга калмактарга буйрук берип, жаркыраган алтын менен болоттон ширетилип тургузулган коргондо кан болуп олтурууну эңсеген болсо, К. Акиевдин версиясында ал бар болгону элдин өткөн кеги, муң-зары үчүн гана согушка аттанган элдин эркин аткаруучу катарында сүрөттөлөт. К. Акиевдин версиясы боюнча Курманбек белгилүү бир элдин максаты үчүн күрөшөт. Анын жөн жаткан элди жаркыраган өмүрүнөн ажыратып, бекерден кан төгүүнү каалабагандыгын калмактын кароолчусуна жасалган мамилесинен байкоого болот. Калмактар менен урушууда да Курманбек адилеттүү адам катарында сүрөттөлөт. Эгерде М. Мусулманкуловдун версиясы боюнча Курманбек эч кабарсыз калмактардын территориясын басып кирип, далайын буралта куул зыянга учуратып, аларды кан көтөрүүгө мажбур кылган болсо, К. Акиевдин версиясында Курманбек калмактын кароолчусуна он күн Экез, Дөлөндүн келишин күтө тургандыгын билгизет. Ушул жерде анын согушунун максаты каармандын:

«Жазыксыз киши өлтүрүп
Мен эмесмин кара нэрт!»¹

деген сөзү менен ачылат. Курманбек «угузбай ууру кылуу», «тынч жаткан элдин тынчын алуу» үчүн келип отурган жерди жок. Анын өчү калмак элинде эмес, «кыргыз менен кылчакты ширинге учураткан» кырылгандан калганынан алым алган калмактын кандагы Экез, Дөлөн, Корунда. Ошондо да Курманбек адилеттүү иш жүргүзөт. Капысынан басып кирип эч күнөөсүз калмак элин кыргынга учуратууну каалабайт. Экез менен Дөлөнгө кол жыюуга, ойлонууга бир канча убакыт берет. Эгерде М. Мусулманкуловдун версиясы боюнча, Курманбектин калмактар менен согушу себеби бир гана бийликке такалган болсо, К. Акиевдики боюнча Курманбек жалпы эле кыргыз элинин көз каранды эместиги үчүн күрөшөт. Курманбек Экезди өлтүрүп Дөлөндү жарадар кылып, бүткүл калмак элинин тагдыры анын колунда турган кезде да, адилеттүү күрөшүүчү экендиги анын элдешүүгө макул болушунан ачык көрүнүп турат. Жан жагында коңшулаш эл менен тынчтыкта жашоону каалайт. Ал Аккан менен бүлүндүрбөй, өз элин жакшы асырап баккандыгы үчүн достошот. Эгерде туш-тушу менен урушуп, тынч жаткан элдин тынчын алса, түбүндө майып болорун сезет. Бул Кашкардын территориясын басып өтүп бара жатканда:

¹ «Курманбек», Фрунзе 1957-жыл, 19-бет.

«Бул Кашкардын элинин
Койчусуна тийишип,
Кол салышып жүрбөлү.
Чеченине тийишип,
Тандайлашып жүрбөлү!»¹

деп, кырк жигитине кайрылганынан көрүүгө болот. Курманбек өз жигиттерин эч тиешеси жок элдин адамдары менен каршылашуудан алыс болууга чакырат. Жогорку сыяктуу Курманбектин калмактын каны Экез менен Дөлөнгө ойлонууга убакыт берип, анын жообун күтүшү, өз жигиттерин тиешеси жок элдин территориясында ээнбаштык кылбоого чакырышы сыяктуу көрүнүштөрдүн поэмада орун алышы он каармандын элдиктүүлүгүн тереңдетет. Анын күрөшүнө адилеттүү мүнөз берет. Натыйжада Курманбек бар болгону элинин гана көз каранды эместигин сактоо үчүн жанын да курман кылуудан кайра тартпайт, анда элинин кызыкчылыгынан башка эч кандай майда максат жок деген сыяктуу идея ишке ашат. Ал анын ар бир кыймылынан; калмактардын кароолчусуна, жалпы эле калмак элине кылган мамилесинен, согуштун адилеттүү эрежелерин сакташынан көрүнүп турат.

Бул версияда Курманбек адилеттүү күрөшүүчү катарында сүрөттөлөт. Ошондуктан калмак кандагы Дөлөн менен Экез бир убакта үзөңгүлөш болуп, кыргыз элин талаган басып алуучу катарында бааланат. М. Мусулманкуловдун версиясы боюнча, калмактардын Курманбекке каршы көтөрүлүп, аны жаралар кылышы адилеттүү кыймыл катарында көрсөтүлүп калган. Курманбек эч кабарсыз, калмак элинин территориясын басып киргендиктен, ага каршы көтөрүлүүгө элин чакырып, кол кураган Корунду терс каарман катарында кароо талаш туудурат.

Курманбек атасына конок болгону кеткенде Корун:

«Канышайга баралы,
Калаасын чаап алалы!»²

деп, калмак элине акыл салат. Курманбектин жоктугунан пайдаланып, Канышайдын алтын-күмүшүн талап, дарбазасын балталап, калаасын чаап алууга Корундун кылган аракетинин элге жакпагандыгына поэмадагы:

«Катын менен урушсан
Эрлик эмес майып иш»³

¹ К. А к и е в. «Курманбек», 1957-жыл, 17-бет.

² М. М у с у л м а н к у л о в. «Эр Курманбек», инв. 785, 29-бет.

³ Жогоркудан караңыз, 30-бет.